

ЗА АГРЕСИЯТА У УЧЕНИЦИТЕ ОТ НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

Георги Проданов

1. Увод

Преходът към демократизиране на обществото породи редица промени в икономическия и социалния живот. Свободата като феномен завладя съзнанието на личността, като се проявява чрез нейното поведение в различните крайности – от най-положителни до най-негативни.

Особено чувствителни към промените са подрастващите и младите хора. В същото време техният недостатъчен опит не създава благоприятни условия за задълбочено осмисляне на негативните явления, което от своя страна е причина за пораждаване на рискови ситуации. В последно време станахме свидетели на почти взривно нарастване на престъпността и агресивността сред подрастващите. Причините за това са многобройни. Не без значение са кризисните явления в икономиката, които засягат нравствените взаимоотношения; семейството е също подложено на икономически стрес, като изживява нравствена криза; все още не е установена стратегията за възпитателна работа в училище; средствата за културно въздействие са източник на агресия и др. В този ред на мисли се поражда редица въпроси, свързани с ролята на възпитанието като фактор за личностното развитие, с функциите на обществено-социалните институции за преодоляване на тревожните фактори, разтърсващи нашето общество.

2. Същност на проблема

Едно от най-сложните предизвикателства на нашето съвремие е преодоляването на засилващата се агресия сред подрастващите. Агресията е несъмнено един от сериозните проблеми, пред които се изправя човечеството. В специализираната литература съществуват сериозни постижения за изясняване същността на човешката агресия, на различните фактори и условия, които я увеличават.

Едно по-широко разбиране за агресията се среща като “стремеж към нападение, завоевание, грабителство” (Български тълковен речник, 1993, 18). Психолозите определят агресията като “враждебно действие, целящо нанасяне на страдание в ущърб на другите” (Психологическият словарь, 1983, 14).

Агресивността може да се разглежда като разрушително поведение. Всяко агресивно поведение е свързано с причиняването на вреда или болка. Може да е обида, телесно увреждане, подигравка, физическа болка и други.

Всеки агресивен акт води до определен резултат, който е от значение. Сам по себе си резултатът не може все още да определи какво точно е поведението. За да бъде едно поведение агресивно, необходимо е наличие на съзнателно намерение за причиняване на зло или болка. Агресивността включва злонамереност, независимо дали ще се увенчае с успех, или не, и предизвикване на нещо неприятно (Дако, 1998).

Все още е дискутиран въпросът дали агресивността е вродена, и е инстинктивно действие, или подобно поведение се научава и се влияе от различни ситуативни фактори. Съответно на сложната комплетност на агресивното поведение са възникнали различни теории за нейното обяснение, които поставят акцент на различни нейни страни.

3. Основни теоретични направления за агресията

Основните теоретични направления при изучаването на човешката агресия могат да се разделят на:

- Биологично – агресията като инстинктивно поведение
- Етологично
- Социобиологично
- Теория за социалното научаване – А. Бандура

Биологичното направление включва психоаналитичните възгледи за човешката агресия на З. Фройд и **етологичната теория** за агресията на К. Лоренц. В своите ранни трудове Фройд утвърждава, че човешкото поведение е следствие на жизнените инстинкти – енергия на либидото – Ерос, насочени за съхранението и възпроизвеждането на живота. В този контекст агресията се разглежда просто като реакция на блокирани или разрушени либидонозни импулси. По-късно З. Фройд постулира съществуване на втори основен инстинкт – Танатос – влечението към смъртта, чиято енергия е насочена към разрушение и прекратяване на живота. Според Фройд човешкото поведение е резултат на сложните взаимоотношения между двата основни инстинкта – между тях съществува постоянно напрежение. Съществува остър конфликт между съхраняването на живота и неговото разрушение. Може да се каже, че възгледите на З. Фройд за източника и природата на агресията са крайно песимистични. Според К. Лоренц агресията протича от вроден инстинкт за борба, необходимо за оцеляването на човешкия род.

Базисна идея при **социобиологичното направление** е, че агресията възниква в резултат на външно предизвикан подтик към увреждане. Социалното поведение се развива като механизъм, който осигурява видовата способност за оцеляване. Агресията се приема като средство, с помощта на което индивидите се опитват да получат ресурсите, с които ще имат успех в естествения подбор. Оспорва се съществуването на всеобщи, вродени човешки склонности към агресия. Видни представители на това направление са Дж. Долард, Н. Милър. Сърцевината на тази теория съдържа две виждания: първото е, че възникването на фрустрация винаги засилва тенденцията към агресия, а второто е, че когато един организъм реагира агресивно, то това е доказателство за предшестваща у него фрустрация (Попов, 1999, 53).

Теорията за **социалното научаване на агресията** напоследък е може би най-популярната сред теориите за агресивността. Американският учен А. Бандура развива идеята за агресивността като придобито поведение. Агресията се разглежда като специфично социално поведение, което се овладява чрез научаване и подражание, както и много други форми на социално поведение. А. Бандура отчита ролята на биологическите и мотивационните фактори, но основното е влиянието на социалното научаване. А. Бандура започва с проблемите за подражанието и социалното научаване и изводите прилага при изследване на агресивността (Попов, 1999).

Нов момент в теорията – научаване на ново поведение при наблюдение без подкрепление/награда. А. Бандура отделя значително внимание на изучаването на детската агресивност. Там може да се прояви и да се изучава подражанието, което естествено играе най-важна роля през детската възраст. Изследванията се занимават с физическата и вербалната агресия в две линии:

- научаване на нови видове агресивно поведение;
- наблюдаване на модели, които се държат агресивно, което намалява детските задръжни тенденции и в такъв случай се проявяват вече научени реакции (Зографова, 2000).

В контекста на разгледаните направления може да се каже, че всяко едно от тях има своите основания и дава ценни теоретични и емпирични приноси за изясняване на явлението и носи част от истината за същността на агресията.

4. Фактори за проява на агресия

4.1. Социално научаване и агресивност

Ученето играе важна роля при агресивността. Още от най-ранна възраст могат да се открият прояви на агресивността, изразени с различни средства и сила. Върху процесите на овладяването на агресивността оказват влияние наградата и наказанието. Ако детето открие, че агресивният модел е подкрепен чрез награждаване, много е вероятно то също да започне да се държи агресивно; ако открие, че той е неодобрен чрез наказание, детето може да се въздържа от него.

Освен това, агресивността е свързана с разбирането на чуждото намерение. Когато детето разпознае в поведението на другия стремеж към нараняване, то ще реагира вероятно агресивно и тази агресивност ще бъде личностно ориентирана. Додж и Фрайм обясняват това с реалността, в която агресивните деца се намират. Те не са само носители на агресивност, но и жертва на агресивността. Преживяването на чуждата агресия и опита, който е формиран, са причина за собствената агресия. Дожд допуска, че всяко дете има минали преживявания, в които то самото е било обект на агресия. Според него, силно агресивните деца, които носят от миналото спомена за нараняване от връстниците, при провокация за агресивност ще са склонни да допуснат, че децата са имали враждебни намерения спрямо тях. Оформената от миналото позиция и очакването за враждебност ще определят чуждите действия като враждебни и това ще подготви агресивността като отговор (Психология человеческой агрессивность. 2001).

4.2. Семейство и агресивност

Семейството е най-естествената институция, в която расте и се отглежда детето. Родителите се приемат за основен модел за поведение и подражание, защото веднъж усвоените форми на поведение в социалните отношения, в които е израснало детето, много трудно се променят. Децата с “отрицателни” емоционални заряди избирателно стават по-възприемчиви към негативни явления в социалната среда. Генезисът на агресивността представлява възходяща линия на отрицателни емоционални наслоявания у личността, които постепенно водят до преобладаване на отрицателната ориентация и свързаната с нея агресивност на поведението. Следствие и на възпитание, при което отначало всичко се разрешава на детето и в последствие обективните обстоятелства наслагат да се прибягва към ограничения, които пораздат емоционални противоречия у личността. Те се свързват със засилено негативно отношение, което и предопределя по-нататък “ценностните”

предпочитания. Подобни “ценностни” преживявания могат по различен начин да бъдат внушавани в отделните периоди от детството. Затова децата трябва да бъдат предпазвани от обстоятелства, които деформират емоционалните преживявания и извеждат агресивността като водеща емоционална нагласа и впоследствие семейната среда е “като флуид, който прониква в съзнанието на детето и формира първите му представи за това в какви общоприети норми неговото поведение е добро, и кога това поведение е лошо” (Маджирова, 2003).

Наред с тези особености, психологическата атмосфера в семейството, проявите на повече или по-малко насилие между неговите членове, прилаганите възпитателни методи, всичко това се възприема, усвоява и повтаря от децата. Несъмнено при напрегнатост на родителските взаимоотношения, при конфликтност се наблюдава възрастово обусловен резултат – децата са склонни към агресивност в по-ранните си години, докато по-късно при такива въздействия се наблюдава свитост, депресираност.

Голяма част от родителите съзнателно ограничават агресивността с помощта на педагогически методи и похвати (поощрение и наказание). Независимо от оказаните възпитателни взаимодействия, по неспецифичен начин те несъзнателно могат да формират агресивно поведение у своите деца, по няколко начина (Боа, 1998):

- чрез собствения модел на поведение, с оценките към различните форми на насилие и тяхното изразяване или чрез собствените си предразсъдъци;
- чрез загуба на контрол върху детето в неговия ежедневен живот, особено когато това е съчетано с непълноценни отношения (недостатъчно познаване на детето, нечувствителност към това, което прави, незнание на връзките му с други деца, за поведението му);
- чрез слабата дисциплина и незаинтересованост от поведението;
- чрез използване на физически наказания ;
- чрез отчуждението, безразличието, враждебността и търпимостта към агресивността на детето.

Основна предпоставка за преодоляване на негативните прояви в структурата на семейните взаимоотношения е възможността да се изучават и познават децата. Като се има предвид водещата роля на емоциите в цялото детство, родителите трябва да познават емоционалната сфера на своите деца, да се съобразяват с техните емоционални със-

тояния, с нивото на интелектуалните, моралните и естетически чувства, с качествата на характера и личностните възможности.

4.3. Училище, връстници и агресивност

Образованието, респективно училището, играе съществена роля за формирането на детската личност. В процеса на участие и взаимодействие в училищния живот детето става основен фактор, където усвоява социалния опит, формира социални умения, стреми се към самоизява и установяване на своята личност.

Недостатъчният педагогически опит или нежеланието за работа с децата, спестяването на усилия от страна на учителите да подпомагат децата в тяхното общуване и социална интеграция, е в основата на създаването на нерегламентирани (неформални) взаимоотношения. Изолирането на отделни ученици, подигравателното отношение към някои деца и фаворизирането на други, е причина за “избухването на истинска война в класната стая”. Засегнатите ученици, за да се защитят, реагират с лъжа или с агресия, която може да се изрази и във физическо насилие.

Агресията при децата в училищна възраст е личностно ориентирана – критики, обиди, присмех, унижение, поставяне на етикети. Ако детето приеме ситуацията като враждебна то реагира враждебно, защото очаква към него да бъде проявена враждебност. Агресивните деца виждат света като враждебно място и са готови да се изправят срещу предизвикателствата всеки миг. Някои деца реагират агресивно, само когато трябва да отговорят на определена заплаха, нападка и фрустрация. Други – могат да демонстрират агресия, която използват, за да демонстрират надмощие над другите или за да упражняват натиск, заплаха, или за да спечелят влияние, някаква награда (Попов, 1999).

В общуването с връстниците се придобиват различни агресивни форми на агресия. Това става чрез непосредствено сблъскване с агресивни действия в различни съвместни дейности и чрез открити предизвикателства и отчуждение.

Агресивността при децата и подрастващите се проявява предимно като вербална агресия (обиди, подигравки). Децата на 8–9 години все още не оценяват обидите и заплахите като нещо “лошо”, като например телесната агресивност. Докато да удари или да бъде ударен, е съпроводено с осъзнато целенасочено намерение за правене на “зло” и провокиращото чувство за вина. Когато детето бива наказвано за телесна агресия, приема наказанието, докато наказанието за вербална агресия е склонно да оспорва. В своите изследвания Д. Паркър и К. Роджерс (1981) установяват експериментално,

че когато детето е фрустрирано, неговото съзнание е отворено към възможностите за прибягване към агресия. В междуличностните отношения агресивността може да бъде предизвикана чрез (Боа, 1998):

- **емоциите** – ако изпитваната емоция е гняв, това ще провокира към агресия, ако е страх, ще доведе до отдръпване или отказ от действие;

- **присъствието на враждебност в намеренията на другите (атрибуцирането)** – подпомага агресивността при фрустрирането на потребностите (Додж и Койе, 1987; Харис, 1991). Например, ако дете е спънато от друго, с което има често свади, по-вероятно е да сметне, че е спънато нарочно (без значение дали е така или не) и да прибягне към агресивни действия спрямо настъпилото го дете;

- **загубата на чувствителност към вътрешните норми** и тяхното прилагане при редуцирането на агресивността. Това са случаите на отслабване на самосъзнанието и самоконтрола;

- **стремежът да се създаде добро впечатление у връстниците** – ситуацията, когато подрастващото дете е принудено да направи впечатление или да запази себеуважението или когато не иска да се чувства губещо, или когато трябва да отвърне на агресивността с агресивност и да възстанови справедливостта (Бэрон, 1997; Боа, 1998);

- **преживяването на силата на провокацията** – обикновено страхът и тревожността ограничават агресивността, но когато провокацията се преживее като особено силна, това може да доведе до агресия;

- **пренебрежението към одобрението на другите и към мнението в собствената ценност** и свързаните с това чувства на срам и гняв (Пак там).

Най-често срещаните **конфликти между ученици и учители** са заради различните цели, които си поставят едните и другите. Тези конфликти могат да се илюстрират чрез “погрешните поведения”. Особено неблагоприятно се отразява несъответствието между постъпките и думите на учителя, което лесно се забелязва.

Педагогическото въздействие може да има възпитателен ефект, ако се опира на индивидуално-психологическите потребности на детето. Дори и тогава, когато е организирано педагогическото въздействие на външните фактори, личността може да се съпротивлява на това въздействие и тази съпротива, може да се засилва със засилването на външното давление.

Л. Божович, Л. Славина, Е. Серебрякова и др. приемат, че **влианието на средата** се определя не само от нейното обективно съдържание, но и от сформиралите се вече психични особености на децата и подрастващите, които опосредстват това влияние. Дадена среда може да окаже възпитателно въздействие, когато системата от изисквания на външната среда съвпада с вътрешната позиция, със системата на техните вътрешни потребности и стремежи. Проведените изследвания за зависимостта на възпитателния ефект от афективното отношение на подрастващите към външното въздействие показват, че те не приема изискванията на възпитателите, съпротивляват се, когато у тях не съществува необходимото емоционално отношение спрямо потребностите. В този случай Л. Славина говори за “смислова бариера” у подрастващите. Каквито и изисквания да предявяват учителите към тях, ако те се натъкнат на “смислова бариера”, то не ги приема, отнася се към тях равнодушно и враждебно. Тъй като не се държи сметка за мотивите на поведението на личността изискванията на учителите не пораждат у нея положителни мотиви за съблюдаването на тези изисквания (Психология человеческой агрессивность. 2001).

4.4. Телевизия и агресивност

Факт е, че множество от телевизионните предавания имат агресивен характер. Съществува статистика, според която до своята 18-годишна възраст децата са гледали вече около 25 000 убийства от екрана. Установено е, че филми, съдържащи насилие и преследване, предизвикват силно вълнение у подрастващите. Това се отнася и за кадри от действителността, показващи разрушения, мъка, смърт. Последствията могат да бъдат трагични – свикване с агресията и мотивация за подражание.

Известно е също, че телевизията многостранно измести приказките и разказите. В този смисъл тя значително ограничава общуването на подрастващите с родителите, като в значителна степен това се свежда до т.нар. инструментално общуване. Общуването в семейството е необходимо, защото то е предпоставка за предаване на социалния опит, основа за знания за живота, обогатява въображението и емоционалните преживявания. Ограничаването на възможността за общуване с родителите води до загуби, които не винаги могат веднага да възстановят. Чрез словото детето си представя света по свой начин, има свобода на въображението. Затова всяко едно дете има свой свят в резултат на дълбоко интимни представи и въображения, различаващи се от тези на другите деца. Чувствителността му към света е по-голяма, по-колоритна,

по-активна. Информацията от други източници доразвива, коригира, а понякога може изцяло да срути досега изградената представа в него.

Телевизията още отрано предоставя на детето зрительно достъпни, готови образи. Поради масовостта на телевизията децата възприемат едни и същи образци – образци на доброто и лошото, на приятното и страшното. Представите се унифицират, въображението се стандартизира, познанието се ограничава.

Множество изследвания в специализираната литература убеждават, че представянето на насилието по телевизията поражда агресивно поведение при децата (Дако, 1998).

Чрез механизма на подражанието, което е типично за детско-юношеската възраст, се възпроизвеждат и копират поведенческите модели, наблюдавани на телевизионния екран. Според Хр. Попов в съвременния свят медиите предлагат (или по-скоро натрапват) най-очевидни модели за агресия. Интерес към телевизионното насилие проявяват предимно деца с вече изразена агресивна предразположеност (Попов, 1999). А. Адлер подчертава наличието на доказателства, свързани с мнението, че телевизионното насилие засилва агресивното поведение на децата (А. Адлер). Други изследователи (А. Бандура, Д. Рос, Г. Рос и др.) откриват също, че децата които са гледали програми, показващи насилие, след това в игрите стават по-агресивни в сравнение с децата, които са гледали програми с неагресивно съдържание. Не трябва да се пренебрегва фактът, когато агресията е справедлива според децата, т.е. лошият човек във филма е наказан. В тези случаи тя е оправдана (Ст. Жекова, Цв. Асенов, П. Николов).

Наред с тези изследователски търсения, съществува мнение, че телевизионните филми пораждат агресивност чрез “отслабване на съществуващите задръжки по отношение на агресията”. В този смисъл агресивните прояви по телевизията могат да породят емоционално припяване, т.е. насилието се приема като нормално и се реагира с безразличие.

Според теорията на социалното научаване на А. Бандура, посредством телевизията детето открива за себе си (Попов, 1999):

- нови прояви на агресивно поведение, които могат да станат част от неговия опит;
- преосмисля отношението си към собствената агресивност, ненаказаната агресия у другите може да създаде впечатление за ненаказуемост на собствената агресивност;

- загубва чувствителност към изпитваната от жертвата болка и страдание; привикването към насилието води до възприемане на агресивността като “не-особена форма на поведение, с което се сменя и последното ограничение пред нейното извършване”;

- изменя представите си за света, детето започва да го възприема като враждебен, да живее с очакванията за враждебност, което създава условия за разгръщане на агресивността.

5. Емпирично изследване

Изходна позиция при емпиричното изследване е мнението, че агресията е социална емоция и тя се проявява като възпроизведено поведение на други индивиди, поради силната склонност на децата да възпроизвеждат възприеманото от тях поведение на други хора.

Целта на изследването е да се установят и анализират най-често срещаните прояви на агресивност у учениците от начална училищна възраст.

За постигането на целта се решават следните **задачи**:

- Проучване на педагогическата и психологическата литература във връзка с предстоящото изследване.

- Определяне обекта (изследвани лица) на изследване.

- Определяне на изследователските методи.

- Подбор и разработване на диагностичен инструментариум за изследване.

- Определяне етапите на изследване.

- Статистическа обработка на емпиричния материал.

Емпиричното изследване е реализирано с 47 ученици от III клас на ОУ “П. Р. Славейков” – гр. В. Търново и 32 ученици от III клас на ОУ “Св. св. Кирил и Методий” – гр. Габрово. Тъй като получените резултати от двете изследователски групи ученици не се различават съществено по признак пол, и местоживееене, те се представят общо.

Диагностицирането на агресивността у изследваните лица се осъществява с помощта на следните **тестове**:

- Тест за измерване на агресивността на Бъс-Дюрки. Тестът е предназначен за измерване на агресивността, състои се от 75 въпроса, позволяващи диференцирането на 9 скали, характеризиращи различните видове агресия: телесна агресия, вербална агресия, индиректна агресия, опозиционно поведение, агресивна раздразнителност, агресивно недовегие, ревност и омраза, вина след агресия.

- Тест за изследване на страх и тревожност при деца. Тестът е предназначен за изследване на страх и тревожност при деца от 8 до 15-годишна възраст. Съдържа 32 айтеми, на които се отговаря с алтернативните отговори “да” и “не”.

Резултати от изследването на теста за измерване на агресивността на Бъс-Дюрки:

- **Телесна агресия** (момчета – 54%; момичета – 46%). В игрите на момчетата обикновено са включени физически активни действия с оръжие – саби, пистолети. Техните игри по-често имат съревнователен характер. Оказва влияние и въздействието на модели от екшъните и трилърите от телевизионния екран, които са предпочитани от момчетата. Подражанието е важен фактор за затвърдяването на агресивните стимули. За по-високия процент проявена телесна агресия у момчетата допринася и разпространеното схващане, че проявата на агресия се отъждествява с мъжествеността. Ето защо, при момчетата такова поведение често се приема с одобрение, отколкото с порицание, докато при момичетата проявите на агресия се приемат за неуместни и се порицават от родителите. Също така ролевите игри на момичетата – например, “на майки и семейство” предполагат повече проявата на емпатия, на съпричастност, стремеж към активна съвместна дейност в игрите, на което може би се дължи по-ниския процент телесна агресия от тази на момчетата.

- **Вербална агресия** (момчета – 57%; момичета – 42%). При момичета и момчета вербалната агресия е с висок процент. Това поведение се изразява в обиди, критики и заплахи. Преобладаващо агресивността в тази възраст се проявява в конфликти с връстниците под формата на обиди, присмех. Децата не оценяват обидите и заплахите като нещо “лошо”, като например да ударят – телесната агресия.

- **Опозиционно поведение** (момчета – 51%; момичета – 33%). В процеса на общуване децата на тази възраст се стремят към удовлетворяване желанията на околните, както и да получат признанието на връстниците си. Недостатъчният минал опит, противоречието между желанието за самоутвърждаване в света на възрастните и невъзможността на детето самостоятелно да избере социалнозначимия начин на поведение, може да доведе до “бунтуване”, до противопоставяне.

- **Агресивна раздразнителност** (момчета – 57%; момичета – 43%). Сравнително висок е процентът на агресивната раздразнителност – описаните физиологични промени на тази възраст са основна предпоставка за това, както и променливия характер на самоконтрола.

● **Вина след агресия** (момчета – 47%; момичета – 51%). Според теорията за социалното научаване на Бандура “агресията се регулира от чувството за вина”, което може би обяснява резултатите за проява на телесната агресия. Тъй като момичетата повече от момчетата изпитват чувство за вина, това намалява и проявите им на телесна агресия.

Резултати от тест за изследване на страх и тревожност при учениците.

- **Не тревожни** (момчета – 15%; момичета – 33%).
- **Леко тревожни** (момчета – 30%; момичета – 23%).
- **Средно тревожни** (момчета – 24%; момичета – 33%).
- **Силно тревожни** (момчета – 20%; момичета – 20%).
- **Много силно тревожни** (момчета – 10%; момичета – 9%).

Данните от изследването показват, че тревожността е придобито свойство и нейният генезис трябва да се търси във влиянието на средата върху индивида и процесите на приспособяване. Тревожността се свързва генетично преди всичко със социалните потребности на личността. Особено значение в този период (начална училищна възраст) има и потребността от формирането на самооценка, спрямо която всяка заплаха поражда чувство на неспокойствие и тревожност. Тревожността се запазва като готовност за реагиране на опасност.

Резултатите от това изследване показват нивото на страх и тревожност у децата в начална училищна възраст. Наличието на страх и тревожност води до това, че децата не могат адекватно да се справят и да преодолеят несигурността, което води до емоционална нестабилност и проява на агресивно поведение..

Обобщения и изводи от емпиричното изследване. Съгласно теорията за социалното научаване агресията представлява придобит в процеса на научаването модел на социално поведение. Социалното научаване предполага проявяването на агресията само в определени условия. Изменението на условията водят до ограничаване или отслабване на агресията. Ограничаването на агресивното поведение може да се постигне чрез възпитание в съхраняване на уважение към другия, съчувствие и съпричастност, състрадание и толерантност в общуването.

Спокойната микросреда в семейството и в училището допринася за равновесие в отношенията и има благоприятно въздействие върху душевността на детето. Правилното организиране на социалните въздействия върху детето в учебно-възпитателната практика води до намаляване предпоставките за формиране на тревожен статус.

В заключение може да се каже, че проявите на агресия не зависят само от отделната личност. За нейното преодоляване са необходими както индивидуални, така и общи усилия. Необходимо е да се търсят общи усилия от страна на родители и учители за редуциране агресивността у учениците от начална училищна възраст, за да се намали отчуждението, да се засили емпатията и да се възпитат деца с добро самочувствие, достойнство, вярна самооценка и правилен подход към околните в различните житейски ситуации.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Български тълковен речник*. С., 1993.
2. *Бэрон, Р, Д. Ричардсон*. Агресия. Москва, 1997.
3. *Дакот, П.* Триумфът на психоанализата. С., 1998.
4. *Зографова, Й.* Проблеми на агресивността в човека. С., 2000.
5. *Маджирова, Н.* Детска психопатология. Пловдив, 2003.
6. *Попов, Хр.* Човешката агресия. С., 1999.
7. *Психологический словарь*. Москва, 1983.
8. Психология человеческой агрессивность. Москва, 2001.
9. *Боа, Р.* Детските страхове. С., 1998.
10. *Фром, Е.* Анатомия на човешката деструктивност. С., 2003.

ЗА АГРЕСИЯТА У УЧЕНИЦИТЕ ОТ НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

Георги Проданов

Резюме

Настоящият доклад представя някои теоретични виждания за агресията като социално-педагогическо явление. Диференциран е в две основни части. В първата се разглеждат отделните направления на агресията. Акцентът във втората част е върху емпиричното изследване, проведено с ученици от началното училище, въз основа на което се извеждат изводи за педагогическата практика.

ABOUT THE CHILDREN AT PRIMARY SCHOOL
AND THEIR AGGRESSION

GEORGI PRODANOV

Summary

The current report presents theoretical kinds of the aggression like social phenomenon. The main factors, which cause students' aggressive behavior, are discovered. The emphasis is pasted on the practical research, which main purpose is to explore and present the most common kinds of primary students' behavior.